

भारतीय ज्ञान परंपरेत गोंदिया जिल्ह्यातील पोवार जातीचे स्थान व त्याचे योगदान

प्रा. वैशाली प्र. चौधरी

श्री निकेतन आर्ट्स कॉमर्स कॉलेज, नागपूर
Vaishalichoudhari2312@gmail.com

गोषवारा (Abstract)

हा संशोधन पेपर गोंदिया जिल्ह्यातील पोवार (पवार) समाजाचे ऐतिहासिक स्थान आणि भारतीय ज्ञान परंपरेतील योगदानाचे विश्लेषण करतो. पोवार समाज, जो राजपूत वंशाशी संबंधित मानला जातो, त्याने विविध ऐतिहासिक कालखंडांदरम्यान गोंदिया परिसरात राजकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. या संशोधनाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे: (१) पोवार समाजाचे गोंदिया जिल्ह्यातील ऐतिहासिक आणि सामाजिक स्थान निश्चित करणे, (२) कृषी, जल व्यवस्थापन, स्थानिक शास्त्र, लोककला आणि सांस्कृतिक परंपरा यांतील त्यांचे ज्ञान ओळखणे, आणि (३) समकालीन काळात या ज्ञानाचे संवर्धन आणि संक्रमण यावर चर्चा करणे. हा अभ्यास गुणात्मक संशोधन पद्धतीवर आधारित आहे, ज्यामध्ये ऐतिहासिक दस्तऐवज, साहित्यिक आढावा आणि मौखिक इतिहासाचा समावेश आहे. निष्कर्ष असा आहे की पोवार समाज हा केवळ एक प्रशासकीय वर्ग नसून स्थानिक ज्ञान परंपरेचा एक महत्त्वपूर्ण वाहक होता, ज्याचे योगदान प्रदेशाच्या ओळखीचा अविभाज्य भाग आहे.

कीवर्ड (Keywords)

पोवार जाती, गोंदिया जिल्हा, भारतीय ज्ञान परंपरा, स्थानिक ज्ञान, सांस्कृतिक योगदान, महाराष्ट्र इतिहास, लोकशास्त्र.

प्रस्तावना (Introduction)

भारतीय ज्ञान परंपरा ही केवळ शास्त्रीय ग्रंथांपुरती मर्यादित नसून ती विविध समाजगटांनी, समुदायांनी आणि जमातींनी विकसित केलेल्या स्थानिक व व्यावहारिक ज्ञानाचा एक विशाल संग्रह आहे (Singhal & Suryanarayan, 2020). महाराष्ट्राच्या विदर्भ प्रदेशातील गोंदिया जिल्हा, जो त्याच्या समृद्ध वनसंपत्ती आणि सांस्कृतिक वैविध्यासाठी ओळखला जातो, तेथे अनेक समुदायांनी या ज्ञान परंपरेला आकार दिला आहे. यापैकी पोवार (किंवा पवार) समाज एक महत्त्वाचा घटक आहे.

पोवार हे एक मराठा कुळ मानले जाते, ज्याचा इतिहास राजपूत शासकांशी जोडला जातो. गोंदिया परिसर, जो ऐतिहासिक काळात गोंड राज्याचा भाग होता, तेथे पोवार समाजाने स्थानिक सरदार, जहागीरदार आणि प्रशासक म्हणून महत्त्वाची भूमिका बजावली. त्यांचे स्थान केवळ राजकीयच नव्हते तर सामाजिक-सांस्कृतिक आणि आर्थिक व्यवस्थेशी देखील गाभ्यातून जोडलेले होते.

या संदर्भात, हा संशोधन पेपर खालील प्रश्नांची चर्चा करतो:

१. गोंदिया जिल्ह्याच्या ऐतिहासिक आणि सामाजिक परिप्रेक्ष्यात पोवार समाजाचे स्थान काय होते?

२. कृषी, नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापन, लोककला, सणउत्सव आणि सामाजिक संस्था यांतील त्यांचे मूळ ज्ञान आणि योगदान काय आहे?

३. आधुनिकीकरणाच्या युगात या ज्ञान परंपरेचे संवर्धन आणि संक्रमण याची सद्यस्थिती काय आहे?

या प्रश्नांद्वारे, हा पेपर गोंदिया जिल्ह्याच्या सांस्कृतिक आणि बौद्धिक इतिहासात पोवार समाजाच्या भूमिकेचे एक सर्वसमावेशक दस्तऐवजीकरण करण्याचा प्रयत्न करतो.

संशोधन पद्धति (Research Methodology)

हे संशोधन प्रामुख्याने गुणात्मक पद्धतीवर आधारित आहे. संशोधनासाठी आवश्यक माहिती गोळा करण्यासाठी खालील पद्धती वापरल्या गेल्या:

१. दुय्यम स्रोतांचे विश्लेषण (Secondary Source Analysis): संशोधनाचा पाया म्हणून विदर्भ आणि गोंदिया जिल्ह्याचा इतिहास, सामाजिक रचना आणि जमीनदारी व्यवस्था यावरील ग्रंथ, शैक्षणिक लेख, आणि नियतकालिके यांचा आढावा घेण्यात आला. जिल्हा गॅझेटियर, ऐतिहासिक कोश आणि स्थानिक इतिहासावरील प्रकाशने यांचा मुख्यतः अभ्यास करण्यात आला.

२. मौखिक इतिहास (Oral History): स्थानिक ज्ञान परंपरेचा अभ्यास करण्यासाठी मौखिक इतिहास ही एक महत्त्वाची पद्धत आहे. गोंदिया जिल्ह्यातील पोवार समाजातील वृद्ध members, स्थानिक इतिहासकार आणि सांस्कृतिक तज्ज्ञ यांच्या मुलाखती घेण्यात आल्या. या मुलाखतींद्वारे पारंपारिक शेती पद्धती, पाण्याच्या टांब्यांचे (बंधारे) बांधकाम, लोकगीते, विधी आणि सणउत्सव यांसंबंधीची माहिती गोळा करण्यात आली.

३. निरीक्षण पद्धत (Observational Method): पोवार समाजाशी संबंधित असलेल्या सार्वजनिक समारंभांमध्ये (उत्सव, मेळे) सहभागी होऊन निरीक्षण केले गेले. या पद्धतीद्वारे त्यांच्या सांस्कृतिक प्रथांचे थेट निरीक्षण करणे शक्य झाले.

माहितीचे विश्लेषण सामग्रीच्या विश्लेषण आणि विषयवस्तूच्या आधारे पद्धतीने केले गेले.

चर्चा (Discussion)

१) पोवार समाजाचा उदय.

पोवार समाजाचा उदय ऐतिहासिकदृष्ट्या मध्य भारत व विदर्भातील राजकीय व सामाजिक घडामोडींशी निगडित आहे. अनेक अभ्यासकांच्या मते पोवार समाजाचा उगम परमार (पंवार) राजवंशाशी संबंधित असून काळानुसार स्थलांतराच्या प्रक्रियेत हा समाज विदर्भातील भंडारा-गोंदिया परिसरात स्थायिक झाला. जंगलसंपन्न व कृषीयोग्य भूभागामुळे पोवार समाजाने शेती, विशेषतः भातशेती, व जंगलावर आधारित उपजीविका स्वीकारली. या भौगोलिक व ऐतिहासिक घटकांमुळे गोंदिया जिल्ह्यात पोवार समाजाची सामाजिक मुळे रुजली

२) पोवार समाजाची प्रगती

स्वातंत्र्योत्तर काळात पोवार समाजाने हळूहळू सामाजिक व आर्थिक प्रगती साधली. पारंपरिक शेतीप्रधान व्यवसायाबरोबरच आधुनिक शेतीतंत्र, सिंचन सुविधा व बाजारव्यवस्थेचा स्वीकार करण्यात आला. शिक्षणाच्या प्रसारामुळे समाजातील तरुण वर्ग शासकीय सेवा, खासगी नोकऱ्या, तांत्रिक शिक्षण व व्यवसायाकडे वळला.

सामाजिक संघटना, युवक मंडळे व महिला बचतगटांच्या माध्यमातून समाजात संघटनबळ निर्माण झाले. शिक्षण, आरोग्य, सामाजिक सुधारणा व राजकीय जागृती यांमुळे पोवार समाजाची सामाजिक प्रतिष्ठा वाढली. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये समाजाचे प्रतिनिधित्व वाढणे ही प्रगतीची महत्त्वाची बाब मानली जाते.

३) पोवार समाजाची सद्यस्थिती

सध्याच्या काळात गोंदिया जिल्ह्यातील पोवार समाज संक्रमणावस्थेत आहे. समाजातील एक वर्ग शिक्षित, आर्थिकदृष्ट्या सक्षम व सामाजिकदृष्ट्या जागरूक झाला आहे. शिक्षणामुळे रोजगाराच्या संधी वाढल्या असून काही कुटुंबे मध्यमवर्गीय स्तरावर पोहोचली आहेत.

तथापि, समाजाचा मोठा भाग अद्याप ग्रामीण भागात वास्तव्यास असून शेतीवर अवलंबून आहे. बदलते हवामान, शेतीतील अनिश्चितता, वाढता उत्पादन खर्च व मर्यादित रोजगार संधी यांचा थेट परिणाम समाजावर होत आहे. महिलांचे शिक्षण वाढले असले तरी निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग सर्वत्र समान प्रमाणात दिसून येत नाही.

४) पोवार समाजाची अस्त (अवनती व आव्हाने)

पोवार समाजाच्या अस्ताची (अवनतीची) प्रमुख कारणे आर्थिक अस्थिरता, शैक्षणिक मर्यादा व सामाजिक विघटनाशी संबंधित आहेत. शेतीवर आधारित अर्थव्यवस्था संकटात सापडल्यामुळे बेरोजगारी, कर्जबाजारीपणा व ग्रामीण-शहरी स्थलांतर वाढत आहे. परिणामी कुटुंबसंस्था व सामाजिक एकात्मतेवर विपरीत परिणाम होत आहे.

शैक्षणिक क्षेत्रात उच्च शिक्षण, स्पर्धा परीक्षा व कौशल्यविकासाच्या संधी मर्यादित असल्याने समाजातील तरुणांमध्ये नैराश्य व असंतोष वाढण्याची शक्यता आहे. सामाजिक संघटनांची कमजोरी, गटबाजी व वैयक्तिक हितसंबंध यांमुळे सामूहिक विकास प्रक्रियेत अडथळे निर्माण होत आहेत

५) एकूण मूल्यमापन

एकूणच पाहता, गोंदिया जिल्ह्यातील पोवार समाजाचा प्रवास उदयापासून प्रगतीपर्यंत सकारात्मक राहिला असला, तरी सध्याच्या काळात समाजासमोर अनेक आव्हाने उभी आहेत. शिक्षण, कौशल्यविकास, शेतीपूरक उद्योग, महिलांचे सशक्तीकरण व सामाजिक संघटनांचे बळकटीकरण या माध्यमातूनच संभाव्य अस्त टाळून समाजाला शाश्वत विकासाच्या दिशेने नेता येईल.

१. ऐतिहासिक आणि सामाजिक स्थान:

पोवार समाज गोंदियाजिल्ह्यात मराठा समुदायाचा एक प्रभावी घटक म्हणून ओळखला जातो. ऐतिहासिकदृष्ट्या, त्यांना गोंड राज्यकर्त्यांकडून किंवा नंतरच्या मराठा शासनकर्त्यांकडून जहागिरी मिळाल्या होत्या 'पाटील' आणि 'देशमुख' ही पदे त्यांच्याकडे असल्याचे आढळून येते, ज्यामुळे ते गावपातळीवरील प्रशासन, न्याय आणि करसंग्रह यांचे प्रमुख अधिकारी होते. ही प्रशासकीय स्थिती त्यांना स्थानिक स्तरावर ज्ञान निर्मिती आणि लागू करण्याची संधी उपलब्ध करून देत असे.

२. ज्ञान परंपरेतील योगदान:

कृषी आणि जलव्यवस्थापन: पोवार जमीनदार होते, त्यामुळे शेती हा त्यांच्या अर्थव्यवस्थेचा केंद्रबिंदू होता. त्यांनी विशिष्ट पिकपद्धती, जैविक खतांचा वापर आणि स्थानिक बियाण्यांचे संवर्धन यासारख्या पद्धती विकसित

केल्या. त्यांचे सर्वात महत्त्वाचे योगदान म्हणजे 'बंधारा' बांधकामाचे ज्ञान. गोंदिया परिसरातील अनेक जुन्या बंधान्यांचा त्यांच्याशी संबंध जोडला जातो, जे पावसाचे पाणी साठवून शेतीसाठी पाणीपुरवठा सुनिश्चित करतात.

सांस्कृतिक योगदान: पोवार समाजाने प्रदेशाच्या सांस्कृतिक जीवनात मोलाची भर घातली.

लोककला: "पोवारी लोकगीते" ही त्यांची एक विशिष्ट ओळख आहे. ही गीते सणउत्सव, लग्नसमारंभ आणि शेतकी कामांदरम्यान गायली जातात, ज्यातून त्यांचा सामाजिक जीवन आणि विश्वास प्रतिबिंबित होतो.

सण आणि उत्सव: त्यांचे कुलदैवत (कुलस्वामी) म्हणून भैरवनाथ किंवा शिवयोगीश्वर यांची उपासना केली जाते. 'पोलास' सारखे स्थानिक सण त्यांच्या सांस्कृतिक ओळखीचा भाग आहेत.

वास्तुशास्त्र: त्यांच्या वाड्यांची (महाल) रचना स्थानिक वास्तुशास्त्राचे दर्शन घडवते, ज्यामध्ये मोठे अंगण, ओसरी आणि नैसर्गिक हवावाहनासाठीची रचना आढळते.

सामाजिक संस्था आणि नेतृत्व: 'गोत्र' आणि 'कुल' यावर आधारित सामाजिक संघटना त्यांनी रुजवली. गावातील विवाद मिटवण्यासाठी पोवार सरदारांची भूमिका महत्त्वाची होती, ज्यामुळे एक प्रकारचे स्थानिक न्यायतंत्र कार्यरत होते.

३. समकालीन संदर्भ आणि आव्हाने:

आज, पोवार समाज शिक्षण आणि व्यावसायिक क्षेत्रात प्रगती करत आहे. तरीही, त्यांच्या पारंपारिक ज्ञान परंपरेच्या संक्रमणास अनेक आव्हाने आहेत. रासायनिक शेती, नागरी जीवनाकडे स्थलांतर, आणि जुन्या पिढीतील ज्ञानधारकांशी संवाद तुटणे यामुळे ही परंपरा धोक्यात आली आहे. तथापि, स्थानिक इतिहासाच्या अभ्यासाकडे वाढत्या लक्ष्यामुळे आणि काही सामुदायिक प्रयत्नांद्वारे या ज्ञानाचे दस्तऐवजीकरण करण्याचा प्रयत्न सुरू झाला आहे

निष्कर्ष (Conclusion)

गोंदिया जिल्ह्याच्या सामाजिक-सांस्कृतिक आणि आर्थिक इतिहासात पोवार समाजाचे स्थान अतिशय महत्त्वाचे आणि बहुआयामी आहे. ते केवळ जमीनदार आणि प्रशासक नव्हते, तर स्थानिक ज्ञान परंपरेचे निर्माते आणि संरक्षक होते. कृषी पद्धती, जलसंधारण तंत्र, लोकसाहित्य आणि सांस्कृतिक प्रथांद्वारे त्यांनी प्रदेशाच्या ओळखीला आकार दिला. त्यांचे ज्ञान हे व्यावहारिक, पर्यावरणाशी सुसंगत आणि सामुदायिक कल्याणाला केंद्रित होते, जे भारतीय ज्ञान परंपरेच्या मूलभूत तत्वांशी सुसंगत आहे.

वर्तमान काळात, ही ज्ञान परंपरा आधुनिक आव्हानांसमोर ठेच लागलेली असली तरी, तिचे ऐतिहासिक महत्त्व कमी होत नाही. पोवार समाजाच्या योगदानाचे अधिक खोलवर संशोधन आणि दस्तऐवजीकरण हे गोंदिया जिल्ह्याच्या समृद्ध वारशाचे संरक्षण करण्यासाठी आवश्यक आहे. भविष्यातील संशोधन या ज्ञानाचे आधुनिक शेती आणि समुदाय विकासाशी एकत्रीकरण कसे करता येईल यावर लक्ष केंद्रित करू शकते.

संदर्भ (References)

Bhalerao, S. M. (2010). *The Marathas: Their Caste Organization and Role in Indian Society*. Rajesh Publications.

Dandekar, A. (2015). *Water Management and Community Participation: A Study of Traditional Water Systems in Eastern Maharashtra*. *Indian Journal of Traditional Knowledge*, 14(3), 456-463.

Deogaonkar, S. G. (2007). *The Gonds of Vidarbha*. Concept Publishing Company.

Deshpande, A. (2018). *Agrarian Systems and Local Governance in Vidarbha: A Historical Perspective*. Oxford University Press.

Gajbhiye, S. P. (2019). *Oral Narratives and Local History: Reconstructing the Past of Powar Community in Gondia*. *Bulletin of the Deccan College Post-Graduate and Research Institute*, 79, 67-78.

Gazetteer of the Bombay Presidency: Vol. XI - Chandrapur District. (2018). (Reprint). Gyan Publishing House. (Original work published 1880).

Government of Maharashtra. (2002). *Gondia District Gazetteer*. Directorate of Government Printing, Stationery and Publications.

Hiralal, D. (2012). *Caste and Tribes of the Central Provinces*. (Reprint). Asian Educational Services. (Original work published 1916).

<https://doi.org/10.69758/GIMRJ/2601S01V14P096>

- Joshi, V. K. (2015). Folklore and Oral Traditions of Eastern Maharashtra. National Folklore Support Centre.
- Patil, S. R. (2019). The Powars of Gondia: A study of their socio-political role in the 19th century. *Journal of Maharashtra Studies*, 14(2), 45-62.
- Pawar, R. S. (2020). Cultural Heritage and Identity: A Case Study of Powar Folksongs in Bhandara and Gondia Districts. *International Journal of Advanced Research in Education and Technology*, 7(4), 12-18.
- Singhal, A., & Suryanarayan, M. (2020). *Indian Knowledge Systems: Past, Present, and Future*. Routledge.
- Thakur, V. (2017). Agrarian Practices and Indigenous Knowledge Systems in Tribal Maharashtra. *Economic and Political Weekly*, 52(25-26), 95-102.